

4.

Ἄν διὰ τῆς αὐτομάτου ἐνεργείας τῆς θρησκευτικῆς αἰσθήσεως οἰαδήποτε θεότης εἶνε ἐσωτερικῶς παρούσα διὰ τὸν ἄνθρωπον, δύναται ἢ παράστασις τοῦτ' ἔστιν ἢ σκέψις, νὰ συνδεθῇ μετὰ τῆς αἰσθήσεως χωρὶς ὅμως νὰ παύσῃ αὕτη. Οὕτως ἔχει ἢ ὑπόθεσις περὶ τῆς μετὰ τῆς προσευχῆς πολλάκις συνδεδεμένης θρησκευτικῆς σκέψεως. Κατὰ τὰς μὴ ἀμέσως θρησκευτικὰς στιγμὰς καὶ συγκινήσεις, μεταβάλλεται τότε ἢ αἰσθησις θεότητός τινος ἀμέσως παρούσης εἰς τὴν ἀπλῆν φαντασίαν τοιαύτης. Κεκτημένος τοιαύτην τινὰ παράστασιν «ἢ φαντασίαν» ἐπιχειρεῖ τότε ὁ θρησκευτικὸς ἄνθρωπος νὰ ἐξηγήσῃ τὸν ῥοῦν τοῦ κόσμου καὶ τὸ πεπωμένον τοῦ ἀτόμου ἐκ πράξεων τῆς ἐν λόγῳ θεότητος. Ἐπειδὴ τοιαύτη τις σκέψις δὲν συμβαίνει σπανίως ἐν τῷ βίῳ τῶν εὐσεβῶν, γίνεται καταληπτὴ ἐνταῦθα πλάνη τις εἰς τὴν ὁποίαν ἢ θεωρία τῆς θρησκείας πολλάκις περιέπεσεν. Ἀποδεχόμενοι μόνον ἐκείνην τὴν ἐνέργειαν τῆς θρησκευτικῆς ἐρμηνείας εὐκόλως περιπίπτομεν εἰς τὸν συλλογισμόν, ὅτι ἢ ῥίζα τῶν θρησκευτικῶν φαινομένων εἶναι ἢ αὐτὴ τῆ τῶν ἐπιστημονικῶν. Ἡ πρώτη θεωρεῖται τότε ὡς ἢ φυσικὴ ἀπλῆ ἐκδήλωσις τῆς πρὸς αἰωνιότητα τάσεως τοῦ ἀνθρώπου. Παραδεχόμεθα, ὅτι ἐπὶ τοιούτων βαθμίδων τοῦ πολιτισμοῦ, ὅπου ἢ ἐπιστήμη ὡς τοιαύτη δὲν προήχθη ἔτι, ἐφαρμόζεται μόνον ἢ θρησκευτικὴ ἐρμηνεία. Οὐχ' ἦττον ὅμως καὶ ἐνταῦθα ἢ θρησκευτικὴ συνείδησις οὐδέποτε συνίσταται μόνον ἐκ τῆς ἐρμηνείας, ἀλλὰ πρὸ πάντων ἐκ τῆς

θεωρίας καὶ τῶν μετ' αὐτῆς συνδεδεμένων κινήσεων τοῦ συναισθήματος καὶ τῆς θελήσεως. Διὰ τοῦτο δὲ ἐπὶ τοιούτων βαθμίδων τοῦ πολιτισμοῦ, ἔνθα ἡ θρησκευτικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ ἐρμηνεία σαφῶς ἐχωρίσθησαν ἀπ' ἀλλήλων, ὁ αὐτὸς ἄνθρωπος δύναται νὰ λάβῃ πείραν πρὸς τῷ ἐπιστημονικῷ καὶ τοῦ θρησκευτικοῦ γεγονότος.

Ἐξαίρων τις τὴν ἄμεσον παραγωγικὴν θεωρίαν ὡς χαρακτηριστικὸν στοιχεῖον τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου, πρέπει νὰ ἀναγνωρίζῃ, ὅτι ὁμοίον τι ἀπαντᾷ καὶ ἐν τῇ μὴ θρησκευτικῇ δεισιδαιμονίᾳ. Αὕτη εἶναι ἐπίσης πεπεισμένη ἐν μέσῳ τῶν κοινῶν πραγμάτων τοῦ κόσμου, ὅτι διατελεῖ εἰς σχέσεις πρὸς προσωπικὰς δυνάμεις ἄλλου εἴδους, καὶ δὴ προσαγορεύει αὐτὰς κατὰ περιστάσεις ὡσαύτως ἀμέσως, ἄρα πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν καὶ ἐνταῦθα παραγωγικὴν τινὰ θεωρίαν, δι' ἧς αἱ δυνάμεις αὗται ἔχουσι τὴν ἄμεσον παρουσίαν αὐτῶν διὰ τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἐξήγησιν τῆς σχέσεως ταύτης ἐξαίρομεν ἐν πρώτοις, ὅτι πᾶν ὅ,τι καθ' οἴανδήποτέ τινα ἐποχὴν ὀνομάζεται ἀνόσιος δεισιδαιμονία, πολλάκις οὐδὲν ἄλλο εἶνε ἢ λείψανόν τι τῆς πρῶτης θρησκείας τοῦ ἐν λόγῳ λαοῦ. Τοῦτο π. χ. ἀπεδείχθη ἐκτενέστατα ὡς πρὸς τὴν δεισιδαιμονίαν τοῦ Γερμανικοῦ Λαοῦ· τὰ λείψανα ταῦτα ἐξέλεσαν ἤδη τρόπον τινὰ τῆς ἀξίας αὐτῶν καί, θεωρούμενα ἐκ τῆς ἀπόψεως τῆς ἐπικρατούσης θρησκείας, παρουσιάζονται ὡς κεκτημένα οὕτως εἰπεῖν ἔκνομον ὑπαρξίν. Ἀκριβῶς δὲ διὰ τοῦτο ὀνομάζονται «Aberglaube» (δεισιδαιμονία)· πλὴν τούτου πρέπει νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψει, ὅτι τὸ θρησκευτικὸν φαινόμενον ἐν τῇ πολυδαιμονικῇ θρησκείᾳ κατὰ τε τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν

μορφὴν εἶναι συγγενὲς πρὸς ὅ,τι ἄλλαι θρησκευαὶ ἐν τῷ συνόλω αὐτῶν καταδικάζουσιν ὡς δεισιδαιμονίαν. Ἐνταῦθα παραπέμπομεν τὸν ἀναγνώστην εἰς τὴν 6ῃν παράγραφον τοῦ Α΄. κεφαλαίου ἔνθα ἐδείχθη ἤδη, ὅτι πολλαὶ πολυδαιμονικαὶ θρησκευαὶ εἶνε μόνον ἐκπεσόντες τύποι προτέρων θρησκευῶν· πάντα τὰ λοιπὰ πρὸς τοῦτο συνεχόμενα ζητήματα ἀναβάλλομεν εἰς τὸ δ΄. κεφάλαιον, ἐν ᾧ θὰ τεθῶσιν ἀξιώματα πρὸς κριτικὴν τῶν θρησκευῶν.

5.

Ἡ ἡμετέρα ὑπόθεσις περὶ τῆς ἀσυνειδήτου θρησκευτικῆς θεωρίας οὐδόπως συντελεῖ πρὸς διάλυσιν τῆς διαφορᾶς, ἣτις ἐπικρατεῖ μεταξὺ τῶν ἐν τῇ Α΄. καὶ Β΄. παραγράφῳ ἀναπτυχθεισῶν θεωριῶν. Ἐκατέρα τούτων δύναται νὰ προσλάβῃ καὶ προσαρμόσῃ αὐτὴν τὴν συνάφειαν τῶν ιδεῶν αὐτῆς· τὸ ἀπέραντον τοῦτο τῆς διαφορᾶς ἴσως ὑπαινίσσεται, ὅτι ἐνταῦθα δὲν πρόκειται μόνον περὶ ἀντιθέσεως τῶν θεωριῶν, ἀλλὰ καὶ περὶ πραγματικῆς ἀντιθέσεως ἐντὸς αὐτοῦ τοῦ πραγματικοῦ θρησκευτικοῦ βίου.

Ἄν ὑπάρχῃ τοιαύτη ἀντίθεσις, δύναται νὰ διακριθῇ κάλλιον διὰ τῶν μέσων τῆς ἠθικῆς μᾶλλον ἢ διὰ τῶν τῆς ψυχολογικῆς ἀναλύσεως. Ἡ ἠθικὴ ἀνάλυσις δὲν ἀποβλέπει εἰς τὰς ἐπὶ μέρος ψυχικὰς ἐνεργείας καὶ δὲν ἐξετάζει, τίς τῶν ἐνεργειῶν τούτων πρωταγωνιστεῖ ἐν τῇ θρησκευτικῇ συνειδήσει, ἀλλὰ λαμβάνει ἕκαστον τοῦ βίου συμβεβηκὸς, ἄρα καὶ τὸ θρησκευτικόν, ἀμέσως ὡς ὅ,τι εἶναι, ἥτοι ὡς συνδυασμὸν διαφόρων ψυχικῶν ἐνεργειῶν. Ἐν τῷ συνδυασ-

σμφ τούτῳ ἐνδιαφέρεται περὶ τῆς κρατούσης ἀπόψεως, ὡς δεικνυούσης τὴν διεύθυνσιν πρὸς ἣν κινεῖται ὁ βίος. Ἐντεῦθεν ἐξάγεται ἀρχὴ τις ὀρίζουσα τὴν πορείαν, ἣτις ἄλλως δὲν συνίσταται ἐξ οἰασδῆποτε ἀνθρωπίνης ἀποφάσεως, ἀλλὰ παριστᾷ συστατικόν τινα παράγοντα τοῦ ἀνθρωπισμοῦ· τοιαῦται δ' ὁμῶς ἀρχαὶ δύνανται νὰ ὑπάρχωσι κατὰ τὰς περιστάσεις πολλάί.

Ἄπαντα τὰ γεγονότα, ἅτινα ἀναφέρονται ἐν τῇ β' παραγράφῳ ὡς συνηγοροῦντα ὑπὲρ τῆς τὸ συναίσθημα ἐξαιρουμένης θεωρίας ὑπόκεινται εἰς τὴν αὐτὴν ἐπικρατοῦσαν ἔποψιν· πάντοτε δηλαδὴ θεωρεῖται ἐνταῦθα ἡ θρησκευτικὴ σχέσης ὡς μέσον τι πρὸς ἱκανοποίησιν ἀνθρωπίνων ἀναγκῶν ὑπὸ τινος ἔποψιν, τοῦτο εἶναι καταληπτόν, ὅταν ἡ σχέσης αὕτη θεωρεῖται μόνον ὡς ἔμμεσον μέσον τῆς ἱκανοποιήσεως. Ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ τοῦτο καθ' ἑαυτὸ εἶνε ἀδιάφορον ἢ ὀχληρὸν εἰς τὸν ἄνθρωπον, οὐχ ἥττον διατηρεῖ τοῦτο ἔνεκα τῆς ὑποστηρίξεως, τὴν ὁποίαν ἐλπίζει ἢ ἔνεκα τῆς τιμωρίας τὴν ὁποίαν φοβεῖται. Εἰς ἄλλας πάλιν περιπτώσεις ἐπιθυμεῖ μὲν τὴν ἐξωτερικὴν ὑποστήριξιν ἐπίσης, ἀλλ' ἡ κυρία σημασία ἀποδίδεται εἰς τὴν ἐπιμέλειαν αὐτῆς τῆς θρησκευτικῆς σχέσεως. Αὕτη χρησιμεύει ἐνταῦθα ὡς ἄμεσον τῆς εὐχαριστήσεως μέσον, καθ' ὅσον χάριν αὐτῆς ἐπιδιώκεται καὶ περιθάλλεται. Μόνον ἐν τῇ ἐκτελέσει αὐτῆς ἱκανοποιεῖται δῆλα δὴ ἡ ἀνθρωπίνη ἀνάγκη ὑπερανθρώπινου τινὸς στηρίγματος, ἐν δὲ τῇ θρησκείᾳ προσλαμβάνει τρόπον τινὰ προσωπικὴν ὄψιν τὸ ἄπειρον, ὅπερ προαισθάνονται πάντες οἱ ἄνθρωποι. Ἐντεῦθεν φαίνεται, ὅτι δυνάμεθα νὰ ἀποκριθῶμεν εἰς ἐρώτησίν τινα ὑπολειφθεῖσαν ἡμῖν ὡς πρὸς τὴν θρη-

σκευτικὴν θεωρίαν. Ἡ αἰσθητὴ θεωρία, τοῦτ' ἔστι ἡ αἴσθησις ἀναγκαίως συνδέεται μετὰ σωματικῶν τινῶν συμβάντων, ἐν' ᾧ ἡ θρησκευτικὴ θεωρία τὸναντίον δὲν ὑπόκειται εἰς θρησκευτικὴν ἀνάγκην, ἀν' καὶ διὰ πολλῶν πραγμάτων παρορμᾶται καὶ ἐξεγείρεται· ὁ κύριος μοχλὸς ὅμως, ὁ κινῶν τὴν θρησκευτικὴν θεωρίαν συνίσταται εἴτε εἰς τὴν ἐπιθυμίαν ἐξωτερικῆς βοήθειας εἴτε εἰς τὸν τρόπον προσωπικῆς ἐπικοινωνίας πρὸς τινα, ὅστις εἶναι μείζων τοῦ κόσμου.

Ἐὰν θελήσωμεν τέλος νὰ χαρακτηρίσωμεν τὴν ἐν τῇ θρησκευτικῇ συνειδήσει κρατοῦσαν ἀρχὴν καθ' ὅλου, πρέπει νὰ ὀνομάσωμεν αὐτὴν αὐτοσυντήρησιν καὶ αὐτοπροαγωγήν. Αὕτη ἡ εἰς ὅλα τὰ ζῶντα ὄντα ἐπικρατοῦσα τάσις κυβερνᾷ ἐπίσης τὴν πολιτικὴν καὶ κοινωνικὴν ἐνέργειαν τῶν ἀνθρώπων. Αὕτη εἶνε οὐχ ἥττον σαφῶς εὐδιάγνωστος καὶ ἐν τῇ θρησκευτικῇ βίῳ· ὅτι ἐνταῦθα προσλαμβάνει τὸν τύπον ἀφοσιώσεως εἰς Θεὸν ἢ εἰς θεοὺς κεῖται ἐν τῇ φύσει τοῦ πράγματος.

6.

Μεταξὺ τῶν γεγονότων, ἅτινα δύναται ν' ἀναφέρῃ ὑπὲρ ἑαυτῆς ἡ ἀντίθετος ψυχολογικὴ θεωρία, τὸ σπουδαιότατον εἶνε, ὅτι ἐν τῇ θρησκείᾳ πᾶν συναίσθημα καὶ πᾶσα ἐπιθυμία πρέπει πάντοτε νὰ κανονίζεται διὰ τῆς ἀντικειμενικῶν κῦρος κεκτημένης θρησκευτικῆς παραστάσεως· τὸ ἀντικειμενικὸν δὲ τοῦτο κῦρος ἐπιβεβαιοῦται ἐξωτερικῶς μὲν τότε μόνον, ὅταν ἡ πολιτεία ἢ αὐτὴ ἡ θρησκευτικὴ κοινότης τίθῃσι ὠρισμένον τι σύμπλεγμα θρησκευτικῶν παραστάσεων ὡς νόμον, τιμωροῦσα ἐπίσης τὴν παράβασιν αὐτοῦ.

Ἐσωτερικῶς δὲ ὅταν εἶναι ἔκφρασις τῆς ἔσωτερικῆς ἔξαο-
τήσεως τοῦ ἀτόμου ἐκ τοῦ νῦν ζῶντος ἢ τοῦ παρελθόντος
συνόλου τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ εἰς τὸν ἄνθρωπον ἰδία κοι-
νωνικὴ ὁρμὴ ἐκδηλοῦται δηλονότι ἐν τῇ θρησκείᾳ ἐφ' ὅσον
πᾶν ὅτι ἐν τῷ κύκλῳ τοῦ βίου αὐτοῦ πάντοτε, πανταχοῦ
καὶ ὑπὸ πάντων ἐπιστεύετο κέκτηται ὅλως ἀφ' ἑαυτοῦ κῦ-
ρος δι' αὐτόν. Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται καὶ τὸ κῦρος, ὅπερ ἀπο-
δίδεται συνήθως εἰς τε τὴν γραπτὴν καὶ τὴν προφορικὴν
παράδοσιν· οὐχ ἦττον εἶναι ἀμφίβολον, ἂν τὸ στοιχεῖον τοῦ
ἀντικειμενικοῦ κύρους, ὅπερ ἐν τῷ θρησκευτικῷ βίῳ κέκτη-
ται τόσῳ μεγάλῃ ἀξίᾳ, δύναται νὰ ἐξηγηθῇ ἀπλῶς κατὰ
τοῦτον τὸν τρόπον. Λαμβάνει τις πείραν, ὅταν ἐξετάσῃ ἀπαξ
τὰς ἐν τινι πλουσιωτέρῳ θρησκευτικῷ βίῳ φαινομένας ἀνάγ-
κας· πλεῖστοι βεβαίως φαίνονται ὑποκείμενοι μόνον εἰς τὴν
ἄποψιν, ἣν ἡμεῖς συνοπτικῶς χαρακτηρίζομεν ὡς αὐθεντι-
κότητα τοῦ συνόλου διὰ τὸ μερικόν. Διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἡ
ἐνέργεια αὐτοῦ εἶνε εὐμετάβλητος. Διότι ὅταν τις δὲν εὐ-
ρίσκῃ διαρκῶς πλήρη ἱκανοποίησιν ἐν τῇ θρησκείᾳ αὐτοῦ,
τότε ἀπόλλυσιν αὕτη δι' αὐτόν βαθμηδὸν τὸ κῦρος αὐτῆς
ἢ καθίσταται ἀσθενεστέρα. Ὅταν παρ' ὀλοκλήροις ἔθνεσι
κατισχύσῃ τὸ συναίσθημα τῆς μὴ ἱκανοποιήσεως, ἐγκατα-
λείπουσι ταῦτα τὰς ἱεράς αὐτῶν παραδόσεις καὶ ἀσπάζον-
ται νέαν θρησκείαν. Ἐκτὸς τούτου ὁμως ἀπαντῶσιν ἐν τῷ
θρησκευτικῷ βίῳ καὶ ὅλως ἀπόλυτοι νόμοι ἢ ἐντολαί, τῶν
ὁποίων ἡ αὐθεντικότης δὲν ταυτίζεται πρὸς τὴν τῆς ὀλό-
τητος διὰ τοὺς καθ' ἕκαστα. Οἱ νόμοι οὗτοι ἀναφαίνονται
ὡς ξένα ἀδικαιολόγητα φαινόμενα ἐν τῇ ψυχῇ καὶ ἀπαι-
τοῦσιν ἀπλῶς: ὀφείλεις νὰ πιστεύῃς εἰς τὴν δεῖνα ἢ δεῖνα

θεότητα καὶ νὰ διάκεισαι πρὸς αὐτὴν οὕτως ἢ ἄλλως: Αἱ ἐν λόγῳ ἐντολαὶ ἔχουσιν ἀκριβῶς ὡς καὶ αἱ ἀντίστοιχοι ἐντολαὶ ἐν τῇ σφαίρᾳ τοῦ ἠθικοῦ βίου, ἅς δύναται τις νὰ χαρακτηρίσῃ διὰ τῶν ἐπομένων τύπων: οὐχὶ διότι πάντες ἐπαινοῦσι μὲν τοῦτο ψέγουσι δὲ ἐκεῖνο, ὀφείλεις νὰ πράττης μὲν τὸ ἐν νὰ ἀπέχῃς δὲ τοῦ ἄλλου, ἀλλ' ἀπλῶς ὀφείλεις. Διὰ τοῦτο ἄρα ἡ ἐνέργεια τῶν ἀπολύτων θρησκευτικῶν ἐντολῶν εἶνε καθ' ἑαυτὴν ἀμετάβλητος. Ἐὰν ὅμως μεθ' ὅλα ταῦτα φαίνεται εὐμετάβλητος, τοῦτο δὲν ἀφορᾷ εἰς τὰς ἐντολάς, ἀλλ' εἰς αὐτοὺς τοὺς ἀνθρώπους, οἵτινες μεταχειρίζονται πολλάκις τὰς ἐν αὐτοῖς ὁμιλούσας ἀπόλυτους ἐντολάς ὡσεὶ ἦσαν μὴ ἀπόλυτοι. Ἐπιέμενοι ἰκανοποιήσεως ἐρωτῶσι: τί τὸ ὄφελος; ὅσῳ δὲ συχνότερον προβάλλεται τὸ ζήτημα τοῦτο, τόσῳ ὀλιγότερον δύναται νὰ καθίσχυση ἡ τῶν ἀπολύτων ἐντολῶν ὁμοία πάντοτε καθ' ἑαυτὴν ἐνέργεια ἐν τινι ψυχῇ ἀποβαλοῦσα βαθμηδὸν τὴν πρὸς αὐτὰς ἐπιδεκτικότητα.

Τελευταῖον παρατηροῦμεν, ἔτι, ὅτι ἡ ἀυθεντικότης τῆς παρελθούσης ἢ παρούσης ὀλότητος φυσικῶς ἀπόλλυσιν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὴν σημασίαν αὐτῆς πάλιν παρ' ἐκεῖνοις, οἵτινες ἄγουσιν εἰς φῶς νέον τι, τοῦτ' ἔστι παρὰ τοῖς ἰδουταῖς καὶ πρωτοτύποις συντελεσταῖς τῶν θρησκευτικῶν. Ἐὰν ἄρα ἀπόλυτοι ἐντολαὶ μόνον παρὰ τοιούτοις ἀνδράσιν εὕρισκοντο, δὲν θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ἐξαγάγωμεν ἐξ αὐτῶν γενικὴν τινα ἀρχήν, ἀλλ' ἔπρεπε νὰ ὑπολάβωμεν αὐτὰς ὡς ἔκφρασιν τῆς ἐξαιρετικῆς θέσεως, τὴν ὁποίαν κατέχουσιν οἱ ἥρωες τῆς θρησκείας τόσῳ, ὅσῳ καὶ οἱ ἥρωες τοῦ πολιτικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου. Ἀλλ' ἀφ' οὗ ἀπόλυτοι ἐντολαὶ δὲν ἐλλείπουσι καὶ εἰς

κοινοὺς εὐσεβεῖς, πρέπει νὰ ζητήσωμεν ὅπως κατανοήσωμεν τὴν κοινήν αὐτῶν ἀρχὴν ὡς παράγοντα τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως καθόλου· τὸν προσδιορισμὸν τῆς ἀρχῆς ταύτης ἀναβάλλομεν ἐπὶ τοῦ παρόντος καθ' ὅσον αὕτη συνδέεται μᾶλλον πρὸς τὴν θεωρίαν τῆς ἀντικειμενικῆς ὄψεως τῆς θρησκείας.

Γ'.

ΕΞΕΤΑΣΙΣ ΤΟΥ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΙΚΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ.

1.

Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀντικειμενικοῦ περιεχομένου θρησκείας τινὸς ἐννοοῦμεν ἐν πρώτοις τὸ ἐξῆς: Ἐκάστη θρησκεία παρίσταται πρῶτον μὲν ὡς ἄθροισμα παραστάσεων ἰσχυροῦσῶν γενικῶς ἐν τινι κύκλῳ ἀνθρώπων, εἶτα δὲ ὡς μεγαλύτερος ἢ μικρότερός τις ἀριθμὸς αὐθεντικῶς καθιερωμένων ἐθίμων καὶ ἐκ τούτων τέλος ὡς τι ἄθροισμα τακτικῶς ἐπαναλαμβανομένων πράξεων, αἵτινες ἀφ' ἑνὸς μὲν ἔχουσιν ἄμεσον θρησκευτικὴν σημασίαν, ἀφ' ἑτέρου δὲ κανονίζονται κατὰ τὰς διατάξεις τῆς θρησκείας. Ὑπὸ τινὰ ἔννοιαν ἐπιζητεῖ ἤδη ἡ ἐμπειρικὴ ἐπιστήμη τῆς θρησκείας ἀνάλυσίν τινὰ τοῦ ἀντικειμενικοῦ τούτου περιεχομένου, καὶ δὴ ὡς μυθολογικὴ καὶ ἱστορικὴ τῶν δογμάτων ἔρευνα, ὡς ἐξέτασις τῆς πολιτείας, τῆς λατρείας καὶ τοῦ βίου μιᾶς ἐκάστης θρησκείας. Ἡ χαρακτηριστικὴ ἄποψις φυσικῆς τινος ἀναλύσεως συνίσταται

ἄρα εἰς τοῦτο, ὅτι αὕτη ἐξετάζει ἐκάστην θρησκείαν ὡς βίον τινὰ πραγματικῶς ὑπάρχοντα καὶ ἐνεργῶς κινούμενον.

Ἡ ἀπαρίθμησις τῶν θρησκευτικῶν παραστάσεων ἐνδιαφέρει αὐτὴν τότε μόνον, ὅταν συγχρόνως δύναται νὰ ὀρίσῃ τὸ εἶδος καὶ τὸν τρόπον, καθ' ὃν αἱ παραστάσεις αὗται ἐν ταῖς ψυχαῖς τῶν ἀνθρώπων διατηροῦνται. Θρησκευτικαὶ διατάξεις, τοῦτ' ἔστι θρησκευτικαὶ πολιτεῖαι εἶνε βεβαίως ὡσαύτως ἄξιον ἀντικείμενον τῆς ἐπιστήμης, ὅσον καὶ αἱ πολιτικαί, ἀλλὰ κατὰ τὴν φιλοσοφικὴν ἀνάλυσιν λαμβάνονται ὑπ' ὄψει τόσον, ἐφ' ὅσον δύναται τις σαφῶς νὰ διῖδῃ καὶ τὴν ἐσωτερικὴν σχέσιν, ἣν ἔχουσιν οἱ ὀπαδοὶ αὐτῶν πρὸς αὐτάς. Ἀνάγκη, οὕτως εἰπεῖν, νὰ ἐρευνήσῃ τις πανταχοῦ τὸν τρόπον καὶ τὸν βαθμὸν τοῦ ἐν λόγῳ θρησκευτικοῦ πατριωτισμοῦ. Τέλος νοεῖται μὲν οἴκοθεν, ὅτι πρέπει νὰ λαμβάνονται ὑπ' ὄψει μόνον ἐκεῖναι τῶν θρησκευτικῶν πράξεων, ὅσαι πραγματικῶς ἐκτελοῦνται, ἀλλὰ συγχρόνως πρέπει νὰ γνωρίζῃ τις καὶ τὴν κατὰ μέσον ὅρον σχετικὴν διάθεσιν τῶν ἀνθρώπων, διότι ἄλλως δὲν ὑπολαμβάνεται τὸ μέρος τοῦτο τῆς θρησκείας ὡς βίος.

Ὅσα περισσότερον ἐφαρμόζομεν τὴν εἰρημένην θεωρίαν, τόσῳ μᾶλλον παρίστανται πρὸ ἡμῶν, τοῦλάχιστον, αἱ τελειότεραι θρησκείαι, ὡς ζῶσαι εἰκόνες, οἷονεὶ ὀργανισμοὶ ἀνωτέρας τινὸς τάξεως· τοῦτο βεβαίως δὲν εἶναι ἄλλο τι ἢ μόνον εἰκῶν, ἀλλὰ δύναται νὰ καθοδηγήσῃ ἡμᾶς πρὸς ἀνεύρεσιν τῆς κυρίας λητουργίας, διὰ τῆς ἐκτελέσεως τῆς ὁποίας διατηρεῖται τοιοῦτός τις ὀργανισμὸς ἐν τῷ βίῳ· τὸ χαρακτηριστικὸν τῆς θρησκείας συνίσταται κατὰ τὸν ἡμέτερον ὀρισμὸν εἰς τὴν ζωηρὰν συνείδησιν τῆς ἐξαρτήσεως καὶ ὑπο-

χρεώσεως τοῦ ἀνθρώπου εἰς ὑπ' αὐτοῦ πιστευόμενα ὑπεράν-
 θρωπα ὄντα· ταῦτα κέκτηνται μόνον διὰ τὴν πίστιν πραγ-
 ματικότητα, ἀλλ' ὅμως πλήρη, εἰ καὶ μόνον ὑπερφυσι-
 κήν. Διὰ τοῦτο οὐδεμία θρησκεία ὑπάρχει μὴ διηγουμένη
 πράξεις τοῦ Θεοῦ ἢ τῶν Θεῶν πρὸς τοὺς ἀνθρώπους καὶ
 τὰνάπαλιν μὴ ἀπαιτοῦσα παρὰ τούτων πράξεις, ἀναφερομέ-
 νας πρὸς τοὺς θεοὺς. Ἐξ ἀμφοτέρων δὲ τούτων γεννᾶται
 ἡ ἰδέα ζωηρᾶς τινος σχέσεως, πραγματικῆς τινος ἀλληλεπι-
 δράσεως μεταξὺ τοῦ ὑπερφυσικοῦ καὶ θείου ἀφ' ἐνὸς καὶ τῶν
 ἀνθρωπίνων πραγμάτων ἀφ' ἑτέρου. Ἄρα πρέπει νὰ ἀνα-
 γνωρίσωμεν, ὅτι ἡ κυρία ἐνέργεια, διὰ τῆς ἐκτελέσεως τῆς
 ὁποίας θρησκεία τις ὑφίσταται ὡς τι ὀργανικὸν πλάσμα,
 ἔγκειται ἀκριβῶς ἐν ταύτῃ τῇ ἀμοιβαιότητι. Συμφώνως πρὸς
 ταῦτα ὀφείλει τις νὰ φρονῆ περὶ πάσης θρησκείας, ὅτι ἡ
 θεότης αὐτῆς κυβερνᾷ τὸν κόσμον καθ' οἷονδήποτέ τινα τρό-
 πον καὶ μέτρον. Μερικῶς πρὸς τούτοις περὶ ἐκπροσωπή-
 σεως ἢ παραστάσεως ἑαυτῆς μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, ὅπερ
 συμβαίνει ἱστορικῶς μὲν διὰ τῆς ἀποστολῆς τοῦ ἰδρυ-
 τοῦ τῆς θρησκείας, διὰ τῆς ἀποστολῆς τῶν προφητῶν καὶ
 ἄλλων ἡγετῶν τοῦ θρησκευτικοῦ βίου, μονίμως δὲ καὶ διαρκῶς
 διὰ τῆς ἰδρύσεως καὶ διατηρήσεως τῶν ἱερῶν διατά-
 ξεων, οὔσα πάντοτε παροῦσα ἀοράτως ἐν τε τοῖς ἱεροῖς
 πράγμασι καὶ ταῖς ἱεραῖς τελεταῖς. Αἱ πράξεις τῶν ἀνθρώ-
 πων, αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν θεότητα συνίστανται εἰς τὴν
 ἀδιάλειπτον πίστιν, ὅτι ὁ κόσμος διοικεῖται ὑπ' αὐτῆς τῆς
 θεότητος, μεθ' ἧς συνδέεται φύσει ἡ χρῆσις τοῦ κόσμου ὡς
 τινος ὑπ' αὐτῆς τῆς θεότητος οὔτως ἢ ἄλλως κυριαρχουμέ-
 νου. Διὰ τοῦτο παρίστανται αὗται ὡς φυσικὴ ἢ ἠθικὴ διοί-

κησις τοῦ κόσμου ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, δυναμένη νὰ ἐκτε-
 λῆται καὶ ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς προσευχῆς καὶ ὑπὸ τὴν μορ-
 φὴν τῆς ἐξωτερικῆς πράξεως. Τέλος δὲ συνίσταται εἰς διαρκῆ
 λατρείαν τῶν ἱερῶν διατάξεων καὶ εἰς τὴν ἐξάσκησιν τῶν
 ἱερῶν ἐθίμων. Τὰ εἰρημένα μερικὰ σημεῖα, ἐν οἷς ἐκδηλοῦ-
 ται ἡ ἀμοιβαιότης τοῦ θείου καὶ τῆς ἀνθρωπότητος, δὲν
 ἀπαντῶσιν ἐν τῷ αὐτῷ μέτρῳ ἐν πάσαις ταῖς θρησκείαις.
 Οὐχ ἥτιον δὲν δύνανται νὰ χαρακτηρισθῶσι πᾶσαι αἱ δια-
 φοραὶ τῶν θρησκειῶν ὡς ἀπλῶς τυπικαὶ ἀνωμαλῖαι κατὰ
 τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ θρησκευτικοῦ ὀργανισμοῦ. Αἱ κυριώτε-
 ραι θρησκευτικαὶ διαφοραὶ ἀκριβῶς ἀπαιτοῦσι τὴν συμπλή-
 ρωσιν τῆς ἀναλυτικῆς δι' ἄλλης τινὸς μεθόδου.

2.

Ὅσῳ περισσότερον θρησκεία τις παρουσιάζεται ὡς ἐνι-
 αῖός τις ὀργανισμός, τόσῳ μᾶλλον δικαιούμεθα νὰ προσδο-
 κῶμεν, ὅτι μεταξὺ τῶν πράξεων τοῦ θείου, τῶν ἀναφερο-
 μένων εἰς τοὺς ἀνθρώπους ἀφ' ἐνός, καὶ τῶν πράξεων τῶν
 ἀνθρώπων τῶν ἀναφερομένων εἰς τὸ θεῖον ἀφ' ἑτέρου, ὑφί-
 σταται ἐσωτερικὴ τις συνάφεια· ἴσως ὑπάγονται ἀμφότερα
 εἰς τὸν αὐτὸν τύπον, ὅστις ὡς τυπικὴ ἀρχὴ διέπει τὴν ἀνά-
 πτυξιν ὅλων τῶν μερῶν τοῦ θρησκευτικοῦ ὀργανισμοῦ· πρὸς
 γνῶσιν τούτου τοῦ τύπου πρέπει νὰ συμπεριλάβη τις συν-
 θετικῶς τὰ ὑπὸ τῆς ἀναλύσεως ἐντεθέντα σημεῖα τοῦ θρη-
 σκευτικοῦ βίου. Εἶνε φανερόν, ὅτι τοῦτο πρέπει νὰ γίνηται
 περὶ μιᾶς ἐκάστης θρησκείας ὑποθετικῶς· προβάλλεται δη-
 λαδὴ κατ' ἀρχὰς χάριν δοκιμῆς ἐνιαία τις ἄποψις, ἥτις κατὰ

τὰς περιστάσεις δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς συντετμημένος χαρακτηρισμὸς τοῦ ἐν λόγῳ θρησκευτικοῦ τύπου. Ζητεῖται δ' ἔπειτα ἀπλῶς, ἂν οὗτος ὁ τύπος ἐκδηλοῦται πραγματικῶς καθ' ὅλα τὰ σημεῖα τῆς θείας καὶ ἀνθρωπίνης δράσεως. Ἐνταῦθα δύναται νὰ συμβῆ πολλάκις ὥστε ἄποψις, ἄλλως ὡς ὀρθῆ δεδοκιμασμένη, νὰ ἦνε ἀνεπαρκῆς ἢ ἀνεφάρμοστος σχετικῶς πρὸς μέρη τινὰ θρησκείας τινός. Ἐν ταύτῃ τῇ περιπτώσει ἐξεταστέον, ἂν τὰ μέρη ταῦτα προέρχονται ἴσως ἐξ ἄλλων θρησκευτῶν γενόμενα μὲν δεκτὰ εἰς τὴν ἐν λόγῳ θρησκείαν, ἐσωτερικῶς ὅμως μὴ ἀνήκοντα εἰς αὐτήν.

Ὅσοι διάφοροι εἶνε αἱ πραγματικῶς ὑπάρχουσαι θρησκείαι, τόσοι διάφοροι πρέπει νὰ ἦνε καὶ αἱ ἀπόψεις ἐκ τῶν ὁποίων προσπαθοῦμεν νὰ χαρακτηρίσωμεν τοὺς τύπους αὐτῶν· οὐχ ἦττον παρατηρούμεναι κατὰ τύπον, ἀποτελοῦσιν ἐν ὅλῳ, καθ' ὅσον ἐκάστη αὐτῶν δεόν πάντοτε νὰ περιέχῃ μίαν οἰανδήποτε γενικὴν θεωρίαν περὶ τῆς σχέσεως τοῦ ὑπερανθρωπίνου καὶ ἀνθρωπίνου, ἧς ἡ ἀναγκαία ἔκφρασις εἶνε τότε, ὅτι πιστεύεται μὲν ὡς θεία δρᾶσις, ἐπαινεῖται δὲ ὡς ἀνθρωπίνη. Βεβαίως θὰ ἦτο παράλογον νὰ ὑπολάβωμεν τοιαύτην τινὰ θεωρίαν ὡς φυσικὴν ιδέαν, ἥτις ὑπάρχουσα ἐν πρώτοις ἐν ἡμῖν ὡς ἔννοια θὰ ἐξεδηλοῦτο κατόπιν πραγματικῶς εἰς παραστάσεις περὶ τε τῆς θείας καὶ ἀνθρωπίνης δράσεως· πολλῶ μᾶλλον ἐπιχειρεῖ τοῦτο ἢ κατόπιν ἐπερχομένη ἡμετέρα φιλοσοφία, ἥτις πειρᾶται νὰ διατυπώσῃ αὐτὴν λογικῶς. Ἡ θεωρία αὕτη καθ' ἑαυτὴν ὑπῆρξεν ὡς ἀμέσως δεσπύζουσα ἀρχικὴ δύναμις τῶν ἀνθρωπίνων ψυχῶν διὰ τοῦτο δὲ καὶ μόνον ἠδύνατο νὰ διέπῃ ἐκ

των ἔσω πρὸς τὰ ἔξω τὴν ἀνάπτυξιν τῆς θρησκευτικῆς παραστάσεως.

3.

Ὁ θέλων νὰ ἐξερευνήσῃ τὴν ἐν τινι θρησκείᾳ ἐπικρατοῦσαν θεμελιώδη θεωρίαν, θὰ ἐρωτήσῃ ἐν πρώτοις περὶ τοῦ ἴδρυτοῦ αὐτῆς. Ἐὰν οὗτος ἦνε προσιτὸς εἰς τὴν ἱστορικὴν ἐρευναν, δυνάμεθα νὰ εὔρωμεν ἐν αὐτῷ τὸν τύπον τῆς ἐν λόγῳ θρησκείας ἐν τῇ ἀρχικῇ αὐτῆς μορφῇ, ἴσως δὲ καὶ τὴν θεμελιώδη θεωρίαν, ἣτις παρώτρυνεν αὐτὸν νὰ σκεφθῇ οὕτω καὶ οὐχὶ ἄλλως· ὅπου δ' ὅμως ἐλλεῖπει ὁ ἴδρυτής, στρέφομεν τὴν προσοχὴν ἡμῶν εἰς τὴν ἐξερεύνησιν τῆς γενικῆς πνευματικῆς διαθέσεως ὀλοκλήρου τινος λαοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα πάλιν τότε μόνον ἐπιτυγχάνομεν πλήρους σαφηνείας, ὅταν ὑπάρχωσιν ἐν ἡ πλείονα πρόσωπα, ἅτινα παρέσχον εἰς τὴν διάθεσιν ταύτην ἐν τῷ κύκλῳ τῆς θρησκείας τὸν πλήρη χαρακτηρισμὸν· τοῦτο ἔπραξε παρὰ τοῖς Σίναϊς ὁ Κομφούκιος, ἐν ᾧ παρὰ τοῖς Δωριεῦσι τῶν Ἑλλήνων ὁμοίαν τινα σημασίαν κέκτηνται οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ ἀοιδοὶ τῶν Δελφῶν. Ἀλλ' ἐὰν ἀκριβέστερον εἰσδύσωμεν εἰς τὴν οὐσίαν τοῦ πράγματος, προκύπτουσιν ἀναμφιβόλως ἀκριβῶς ἐκ τῶν θρησκευτῶν, αἵτινες ἔχουσιν ἴδρυτήν, μεγάλα δυσχέρεια. Φαίνεται δηλαδὴ ὡς ἂν ἡ γνῶσις τῆς θεμελιώδους θεωρίας καθίσταται τόσῳ μᾶλλον δυσκολωτέρα, ὅσῳ τὸ πρόσωπον αὐτοῦ τοῦ ἴδρυτοῦ κέκτηται ἄμεσον θρησκευτικὴν σημασίαν. Διὰ τοῦτο ἡ ἐξέτασις τοῦ Βουδδισμού εἶνε ἀναλόγως εὐκολωτάτη τὴν ἀποθέωσιν δηλαδὴ, ἣς ὁ

Βούδδας ἔτυχεν ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων αὐτοῦ ὀπαδῶν
 δυνάμεθα νὰ παραλίπωμεν. Αὐτὸς ὁ ἴδιος φαίνεται ὅτι
 παρέστησεν ἑαυτὸν μόνον ὡς τὸν φέροντα τὴν γνῶσιν τῆς
 αἰτίας τῶν παθῶν καὶ ἀποδεικνύοντα τὴν ἔξοδον ἐξ αὐτῶν.
 Δύναται τις νὰ βαδίσῃ τὴν ὁδὸν ταύτην, χωρὶς ἄλλως πως νὰ
 ἀναμνησθῇ τοῦ Βούδδα ἢ ὡς τοῦ πρώτου βαδίσαντος αὐ-
 τήν. Καὶ διὰ τοῦτο δύναται τις, ἵνα παραδόξως ἐκφρασθῶ-
 μεν, νὰ ἐννοήσῃ τὸν Βουδδισμόν ἄνευ τοῦ Βούδδα, διότι
 τὸ πρόσωπον αὐτοῦ δὲν εἶναι συγχρόνως γνῶρισμά τι τῆς
 θεμελιώδους θεωρίας.

Τὸ θεμελιῶδες γεγονὸς τῆς ἰσραηλιτικῆς θρησκείας
 εἶνε ἡ διὰ τοῦ Μωϋσέως ὡς μεσίτου ἐπιτελεσθεῖσα συν-
 θήκη τοῦ Ἰεχωβᾶ μετὰ τοῦ λαοῦ Αὐτοῦ, εἶνε συνθήκη,
 ἐν ἧ ἡ θεότης εἶνε τὸ κατ' ἐξοχὴν ἐνεργοῦν μέρος, ἀλλὰ
 τοιαύτη τις, ἣτις κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον διατηρεῖ τὸν χα-
 ρακτῆρα συμβολαίου. Ὁ ζητῶν ἄρα νὰ ὀρίσῃ τὴν ἐν τῇ
 ἰσραηλιτικῇ θρησκείᾳ ἐπικρατοῦσαν θεμελιώδη θεωρίαν χω-
 ρὶς ὅμως νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψει τὸ γεγονὸς τοῦτο, ἐκ ταύτης δὲ
 τῆς θεωρίας νὰ ἐννοήσῃ συνθετικῶς τὸν χαρακτῆρα τοῦ
 θρησκευτικοῦ ὀρισμοῦ, θὰ ἀνακαλύψῃ μὲν γενικῶς μονο-
 θεϊσμόν τινα ὑφιστάμενον. Ἀλλ' οὐχὶ τὴν πραγματικὴν
 ἰσραηλιτικὴν θρησκείαν· πολλῶ μᾶλλον πρέπει νὰ προσλη-
 φθῇ τὸ θεμελιῶδες γεγονὸς εἰς αὐτὴν τὴν θεμελιώδη θεω-
 ρίαν ὡς τι σημεῖον. Οὐχ' ἥττον τοῦτο δὲν ἰσχύει περὶ τοῦ
 προσώπου τοῦ Μωϋσέως, διότι οὗτος παρίσταται ἐν τῇ συ-
 νειδήσει τῶν Ἰσραηλιτῶν μόνον ὡς ὁ πρῶτος προφήτης
 (ἢ ἀπόστολος), τὸν ὁποῖον ἐξαπέστειλεν ὁ Θεὸς εἰς τὸν

λαὸν Αὐτοῦ. Ἐπίσης δὲν ὑπάρχει αἰτία νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι οὗτος ὁ ἴδιος ἐθεώρει ἑαυτὸν ὡς ἄλλο τι.

Τὸ πρόσωπον τοῦ Μωάμεθ ἐν τῷ ἰσλαμισμῷ ἔχει μεγαλύτεραν σημασίαν ἢ τὸ τοῦ Βούδδα ἐν τῷ Βουδδισμῷ. Οὐδεὶς δύναται νὰ ἐννοήσῃ τὸν ἰσλαμισμὸν ἄνευ τοῦ Μωάμεθ. Διότι τοῦτο εἶνε χαρακτηριστικὸν τοῦ Ἀλλάχ, ὅτι ἀπεκαλύφθη ἅπαξ διὰ παντὸς διὰ τινος προφήτου καὶ δὴ ἀκριβῶς διὰ τούτου τοῦ προφήτου.

Ὅστις τρέπεται τὴν ὁδὸν τῆς μωαμεθανικῆς πίστεως, πρέπει νὰ ἀναμνησκηται τοῦ Μωάμεθ, οὐχὶ μόνον ὡς τοῦ πρώτου μουσουλμάνου, ἀλλὰ καὶ ὡς τοῦ κατ' ἐξοχὴν προφήτου. Διὰ τοῦτο δὲ τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ἔχει καὶ μεγαλύτεραν σημασίαν ἐν τῇ συνειδήσει τῶν ὀπαδῶν αὐτοῦ ἢ τὸ τοῦ Μωϋσέως διὰ τοὺς Ἰσραηλίτας. Ἐν μὲν τῷ ἰουδαϊσμῷ ἡ συνθήκη τοῦ Θεοῦ μετὰ τοῦ λαοῦ Αὐτοῦ ἀποτελεῖ τὸ θεμελιῶδες γεγονός, ἐν δὲ τῷ ἰσλαμισμῷ ἡ εἰς τὴν ἀνθρωπότητα ἀφορῶσα ἀποκάλυψις τοῦ Θεοῦ διὰ τινος τελευταίου καὶ ὑψίστου προφήτου. Τὸ γεγονός ἄρα τοῦτο ἀνήκει ἐπίσης εἰς τὴν θεμελιώδη θεωρίαν τοῦ ἰσλαμισμοῦ. Ἐν τούτοις δὲν πρέπει νὰ παραβλέψωμεν, ὅτι τὸ πρόσωπον τοῦ προφήτου ἐν αὐτῇ λαμβάνεται ὑπ' ὄψει μόνον ὡς ὄργανον τῆς ἀποκαλύψεως. Ὁ Μωάμεθ δὲν εἶνε ἡ ἀποκάλυψις, ἀλλὰ μεσίτης αὐτῆς. Ἐνεκα δὲ τούτου οὐχὶ ἀκριβῶς ὁ βίος αὐτοῦ, ἀλλ' ἡ θεόπνευστος αὐτοῦ διδασκαλία ἔχει θρησκευτικὴν σημασίαν· πλὴν τῆς ἀποδοχῆς καὶ τῆς κηρύξεως τῆς ἀποκαλύψεως διαμένει ἀκριβῶς ὡς ὁ πρῶτος τῶν πιστῶν⁽¹⁾.

(1) «Εἶπέ, ἐγὼ εἰμὶ ἄνθρωπος, ὡς ὑμεῖς, ἀλλὰ μοι ἀπεκαλύφθη ὅτι εἰς Θεὸς ὑπάρχει». Κοράνιον σελ. 218 ἐδάφιον 100.

Ἐὰν θελήσῃ τις νὰ διατυπώσῃ τὴν ἐν Χριστῷ ἐνεργουῦσαν θεμελιώδη θεωρίαν, δύναται νὰ εἴπῃ: ἐν Αὐτῷ ζῆ ἡ ἀρχὴ τῆς ἀπεριορίστου ἀπλῶς διδούσης καὶ οὐδὲν λαμβανούσης ἀγαθότητος⁽¹⁾. Ἐκ τῆς ἐπικρατήσεως τῆς ἀρχῆς ταύτης ἐν πάσαις ταῖς παραστάσεσι γεννᾶται ἡ παράστασις τοῦ Θεοῦ, οὐ μόνον ὡς τοῦ κυρίου τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς, ἀλλὰ κατ' ἐξοχὴν καὶ ὡς τοῦ οὐρανίου Πατρὸς, ὅλων μὲν τῶν πλασμάτων, ἰδία δὲ τοῦ ἀνθρώπου.⁽²⁾ Ἀκριβῶς δὲ διὰ τοῦτο ἡ δραῖσις Αὐτοῦ, ἀφ' ἐνὸς ἀποβλέπει εἰς τὴν μεταμόρφωσιν τῆς φυσικῆς ἀνθρωπότητος εἰς πνευματικὸν κράτος,⁽³⁾ ἐν τῷ ὁποίῳ ἡ ἀρχὴ τῆς τελείας ἀγαθότητος διέπει καὶ κανονίζει τὰς ἀμοιβαίας σχέσεις τῶν ἀνθρώπων, ἐν ᾧ ἐξ ἑτέρου ἡ δραῖσις τῶν ἀνθρώπων δέον νὰ συνίσταται ἀφ' ἐνὸς μὲν εἰς τὴν εὐγνώμονα ἀποδοχὴν τῆς θείας ἀγαθότητος, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὴν διεξαγωγὴν καὶ ἐφαρμογὴν τῆς νέας ἀρχῆς ἐν τῷ πρακτικῷ βίῳ.

Ἐὰν ταῦτα κεφαλαιωδῶς εἶνε ὀρθά, ὑπολείπεται ἔτι νὰ ἐξετάσωμεν κατὰ πόσον τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ εἶνε ἀναγκαῖον πρὸς κατανόησιν τῆς χριστιανικῆς θεμελιώ-

(1) Μόνον ἀγαθῶν ἐστὶν ὁ Θεὸς αἴτιος, κακοῦ δὲ οὐδενὸς τὸ παράπαν. Ἐπειδὴ καὶ τὸ πρεσβύτατον καὶ τελειότατον ἀγαθὸν αὐτὸς ἦν. *Geschichtliche Darstellung des Jüdisch - alexandrinischen Religionsphilosophie*. Aug. Ferdinand. 1834. Halle σελ. 460.»

(2) Αὐτόθι σελ. 384 σημ. 50. «Ὅσα γὰρ ἡνίοχος ἡνιῶν καὶ κυβερνήτης οἰάκων ἐπειλημμένως ἄγει ἢ ἂν ἐθέλῃ κατὰ νόμον καὶ δίκην ἕκαστα, μηδενὸς προσδεόμενος ἄλλου, πάντα γὰρ Θεῷ δυνατά.»

(3) «Ποῖός τις ἦν ὁ σκοπὸς του; τὸ τοὺς ἀνθρώπους τῷ Θεῷ συνδιαλλάξαι, διεφθαρμένον κόσμον ἠθικοποιῆσαι καὶ ἐν αὐτοῖς ἰδοῦσαι βασιλείαν μέχρις αἰωνιότητος». Σιβ. Α. Α. 1872 σελ. 100.

δους θεωρίας. Ἐξ ἅπαντος ὁ Χριστὸς ἔχει ὑψίστην σημασίαν διὰ τὸν χριστιανισμόν, μείζονα ἢ ὅσῃν ὁ Βούδδας διὰ τὸν Βουδδισμόν. Καλύτερον ἢ δύνατο νὰ συγκριθῇ αὕτη πρὸς τὴν τοῦ Μωάμεθ ἐν τῷ ἰσλαμισμῷ, ὅποτε ὁ Χριστὸς ἔπρεπε νὰ παραληφθῇ εἰς τὴν χριστιανικὴν θεμελιώδη θεωρίαν ὡς ὁ τελευταῖος καὶ ὑψιστος προφήτης. Ἐπρεπεν ἅπαξ νὰ ῥηθῇ ὁριστικῶς εἰς τοὺς ἀνθρώπους, τί ἐστὶ ὁ Θεός, καὶ τί ὀφείλουσιν οὗτοι νὰ ᾧσιν. Ὡσαύτως ὤφειλεν ὁ Θεός, ὁ ὧν ἀπειρος ἀγαθότης νὰ συναισθάνηται ἐν ἑαυτῷ τὴν ἐσωτερικὴν ἀνάγκην ὅπως γνωστοποιήσῃ τοῦτο κατὰ τρόπον ἀνεπίδεκτον ἀμφιβολίας εἰς τοὺς ἀνθρώπους. Ἡ σημασία τοῦ Χριστοῦ ἤθελεν εἶσθαι ἀκριβῶς αὕτη, ὅτι Οὗτος ἐντολῇ τοῦ Θεοῦ ἐπετέλεσε τὴν γνωστοποίησιν ταύτην ἅπαξ διὰ παντός.

Τοιαύτη ὁμως ἐκδοχὴ καταφανῶς δὲν ἀρκεῖ, διότι ὁ βίος τοῦ Χριστοῦ δὲν ἔχει οὐδεμίαν ἀναλογίαν πρὸς τὸν βίον τοῦ Μωάμεθ, ἐν τῷ βίῳ τοῦ Χριστοῦ δὲν δυνάμεθα νὰ ἐξάρωμεν χρόνους, καθ' οὓς ὁ Χριστὸς δέχεται μὲν καὶ κηρύσσει τὴν ἀποκάλυψιν, Αὐτὸς δ' ὁμως προσωπικῶς διάκειται μόνον ὡς ὁ πρῶτος τῶν χριστιανῶν· πολλῷ μᾶλλον παριστᾷ ἑαυτὸν ὡς τὸν προσωπικὸν ἀντιπρόσωπον τοῦ Θεοῦ⁽¹⁾ τοῦ ὁποίου ὅλαι αἱ πράξεις καὶ ὅλα τὰ πάθη λαμβάνονται ὑπ' ὄψει τόσῳ, ὅσῳ καὶ αἱ διδασκαλίαι Αὐτοῦ⁽²⁾.

(1) « Ἐλάλει περὶ Θεοῦ, οὐχὶ ὡς δοῦλος, ἀλλ' ὡς υἱός, περὶ τῶν βουλῶν τοῦ Θεοῦ οὐχὶ ὡς ἀπεσταλμένος, ἀλλ' ὡς κοινωνός ». Θρησκ. Σιβ Α. Λ.

(2) Αὐτόθι. « Ὁ θάνατος τοῦ Χριστοῦ περιδέει τρόπον τινὰ τὸν δεσμόν τοῦ ὄλου δράματος, ὅτι Αὐτὸς εἶναι ἡ δόξα τῆς ἀγιότητος καὶ δικαιοσύνης τοῦ πατρὸς τῶν ἀνθρώπων, ἧτις ἐπεφάνη τῷ ἁμαρτωλῷ ἐν τῇ μεγάλῃ τοῦ ἰλασμοῦ θυσίᾳ καὶ ἐν τῷ μεγαλείῳ τῆς φοβερᾶς αὐτῆς Μεγαλειότητος, καὶ διὰ κεραινώδους φωνῆς διασαλπίζει καθ' ὅλην τὴν γῆν « δικαιοσύνην μάθετε θνητοί ».

Ἄρα δὲν φέρει μόνον τὴν ἀποκάλυψιν, ἀλλ' αὐτὸς εἶνε ἡ ἀποκάλυψις. Ἐπομένως ἐπιτυγχάνεται τελεία τις κατάληψις θεμελιώδους θεωρίας τοῦ χριστιανισμοῦ μόνον ὅταν προσλαμβάνηται εἰς αὐτὴν ὁ Χριστὸς ἐν τῇ εἰρημένῃ ιδιότητι, ὅτι δηλαδὴ εἶναι τὸ δεῦτερον πρόσωπον τῆς Ἁγίας Τριάδος. Ὅπως λοιπὸν διὰ τὴν ἰσραηλιτικὴν θρησκείαν ἡ συνθήκη τοῦ Θεοῦ μετὰ τινος λαοῦ εἶνε χαρακτηριστικὴ, οὕτω διὰ τὴν χριστιανικὴν ἡ διὰ τοῦ προσώπου καὶ τῆς ἱστορίας τοῦ Χριστοῦ ἐπιτελεσθεῖσα συνθήκη τοῦ Θεοῦ μετ' ἀπάσης τῆς ἀνθρωπότητος. Ὅθεν ἡ χριστιανικὴ θεμελιώδης θεωρία εἶνε ἡ ἐξῆς: Ἡ ἀρχὴ τῆς ἀπείρου ἀγαθότητος θεωρεῖται ὑπὸ αἰωνίαν καὶ ἱστορικὴν μορφήν, καὶ δὴ ὑπὸ μὲν τὴν αἰωνίαν εἶνε ὁ Θεός, ὑπὸ δὲ τὴν ἱστορικὴν ὁ Χριστός, ὁ ἐξωτερικῶς μὲν ἠττημένος ὑπὸ τῆς ἔχθρας τοῦ κόσμου ἐσωτερικῶς δὲ θριαμβεύων τοῦ κόσμου (1). Οὕτως ἀποκτᾶ ἡ αἰωνία ἀπείρος ἀγαθότης ἐν τῇ ἱστορικῇ αὐτῆς μορφῇ στερεὸν σημεῖον ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἀνθρωπότητος, ἐξ οὗ ἐξακολουθεῖ τὸ ἔργον τῆς ὑπερνικήσεως τοῦ κόσμου καθ' ἱστορικὸν τρόπον. Τὸ κράτος τῆς ἀπείρου ἀγαθότητος ἔχει ὠρισμένην τινὰ ἀφειρηρίαν καὶ τι σαφῶς προδιακεχαραγμένον τέρμα. Ἀκριβῶς δὲ διὰ τοῦτο ὁ βίος τούτου τοῦ κράτους δὲν εἶνε ἀπλῶς μόνον γένεσις, ἀλλ' ἱστορία. Δυνάμεθα ἄρα νὰ παραδεχθῶμεν ὡς ἱστορικὰς θρησκείας ὅλας τὰς θρησκείας, ἐν αἷς προσελήφθη θεμελιῶδες γεγονὸς εἰς τὴν θεμελιώδη θεωρίαν. Μεταξὺ τούτων τῶν θρησκειῶν ἡ

(1) « Μετὰ τρεῖς ἡμέρας ἐξέρχεται νικηφόρος ἐκ τῆς χώρας τοῦ θανάτου ὡς ἀρχηγὸς τῆς ζωῆς ». Πραξ. 3. 15.

χριστιανική παρίσταται ὡς ἡ κεκτημένη τὸν μᾶλλον ἀνεπτυγμένον χαρακτήρα ἱστορικῆς τινος θρησκείας.

4.

Ἐν ᾧ ἐν ταῖς ἱστορικαῖς θρησκείαις ἡ κυρία ἰδέα συνδέεται ἀδιαρρήκτως μετὰ τινος ἱστορικοῦ γεγονότος, παρὰ ταῖς ἄλλαις θρησκείαις τοῦναντίον ἡ ἰδέα αὕτη εἶναι συνδεδεμένη μετ' ἀναλλοιώτων σχέσεων τῆς φύσεως καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου βίου ἄρα τὸ θεμελιῶδες γεγονός δὲν παρίσταται ἐνταῦθα ὡς ἅπαξ γεγόμενον, ἀλλ' ὡς ἀδιαλείπτως ἐπαναλαμβανόμενον. Ἐπειδὴ δὲ ὡς τοιοῦτον ὑπάρχει ἐν τῇ κυρίᾳ ἰδέᾳ, οὐδέποτε δύναται αὕτη νὰ λυθῆ τελείως ἀπ' αὐτοῦ. Ὅσω δύναται τις νὰ παραλίπη τὸν ἱστορικὸν Χριστὸν ἐκ τῆς χριστιανικῆς κυρίας ἰδέας, τόσω δύναται νὰ ἀφαιρέση καὶ τοὺς ἀστέρας, τὰ φαινόμενα ἐν τῇ ἀτμοσφαίρᾳ, τὴν γένεσιν καὶ τὸν θάνατον ἐν τῷ ὀργανικῷ κόσμῳ κ.λπ. ἀπὸ τῶν κυρίων ἰδεῶν ἄλλων θρησκειῶν. Πρὸς τούτοις πρέπει νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅχι μόνον, ὅτι ἡ φύσις εἰς τὰ διάφορα μέρη τῆς γῆς ἔχει διάφορον τύπον, ἀλλὰ πρὸ πάντων καὶ ὅτι ἡ πνευματικὴ διάθεσις τῶν ἀνθρώπων πάντοτε εἶνε πράγματι ἔθνικῶς περιορισμένη. Ἐκ ταύτης δὲ ἐξηγεῖται, πῶς οἱ διάφοροι λαοὶ θεωροῦσι τὴν ἀμοιβαίαν σχέσιν τῶν ἀνθρωπίνων καὶ ὑπερανθρωπίνων πραγμάτων, καὶ πῶς τὰ φυσικὰ γεγονότα διήκουσι τρόπον τινὰ διὰ τοῦ πνευματικοῦ τούτου μέσου, δταν προσλαμβάνονται εἰς τὴν κυρίαν ἰδέαν.

Ὅτι αἱ ἐπὶ μέρους παραστάσεις τῆς θείας καὶ ἀνθρω-

πίνης δράσεως στηρίζονται ἐπὶ τῆς κυρίας ιδέας, εἴρηται ἐν τῇ β' παραγράφῳ. Ἐντεῦθεν ἔπεται, ὅτι ἢ εἰς ταύτην προσληφθεῖσα φυσικὴ βάσις πρέπει νὰ ἦνε καταληπτὴ καὶ εἰς ἐκείνας. Οὕτως ἔχουσι τὰ πράγματα π. χ. περὶ τοῦ Διός, τῆς Ἀθηνᾶς, τοῦ Ἀπόλλωνος, οἵτινες ἄλλως κατὰ τὸ μεσουράνημα τοῦ ἑλληνικοῦ πνευματικοῦ βίου κέκτηνται ἐπὶ τοσοῦτον τὴν σημασίαν πνευματικῶν δυνάμεων, ὥστε σχεδὸν μόνον ἐπίθετά τινα καὶ ιδιότητες τῆς λατρείας ὑπενθυμίζουσι τὴν φυσικὴν βάσιν. Οὐχ ἦττον ὅμως ὑπάρχει αὕτη καὶ δύναται νὰ ἀναφανῆ πάλιν ἐν ἐποχαῖς πνευματικῆς χαλαρώσεως ἰσχυροτέρα.

Ὀνομάζομεν πάσας τὰς θρησκείας, ἐν αἷς προσελήφθησαν ἀναλλοίωτοι φυσικαὶ σχέσεις εἰς τὴν κυρίαν ιδέαν φυσικὰς θρησκείας, ἐξηγοῦμεν δὲ τὰς διαφορὰς αὐτῶν κατ' ἐξοχὴν ἐκ τῶν χαρακτήρων τῶν λαῶν. Ἐντεῦθεν γίνεται δῆλον ὅτι ἐν τινι τοιαύτῃ θρησκείᾳ ὁ βίος τοῦ θρησκευτικοῦ ὀργανισμοῦ δὲν δύναται νὰ ὑποληφθῆ ὡς ἱστορία· τὸ πολὺ φαίνεται παραδεκτὴ ἢ ιδέα περιοδικῶν τινῶν μεταβολῶν τοῦ κόσμου. Ἀλλ' ὅμως ὑπάρχουσι περιστάσεις, καθ' ἃς φυσικὴ τις θρησκεία διατελεῖ οἷον εἰ μεταβαίνουσα εἰς ἱστορικὴν θρησκείαν.

Ἐν τῇ ιδέᾳ τῆς περσικῆς θρησκείας π. χ. ὑπάρχει φυσικὴ τις βάσις ἐκδηλουμένη σαφῶς εἰς τὰς περὶ τῆς θείας καὶ ἀνθρωπίνης δράσεως παραστάσεις. Οὐχ ἦττον τὸ πνευματικὸν στοιχεῖον εἶνε τόσον ἰσχυρόν, ὥστε ἢ πίστις εἰς τὴν τελικὴν νίκην τοῦ Ὁρομάσδου καὶ τοῦ φωτεινοῦ βασιλείου αὐτοῦ λαμβάνει τὸν χαρακτήρα ἀνεπτυγμένης τινὸς ἐσχατολογικῆς θεωρίας. Ἐάν ποτε τοῦτο ἐξελήφθη ὑπὸ τὴν

ἔννοιαν φυσικοῦ τινος φαινομένου, περιοδικῶς ἐπαναλαμβάνομένου, δὲν παρατηρεῖται τοῦτο πλέον εἰς τὴν ὠρισμένην μορφήν τοῦ συμπλέγματος τῶν ιδεῶν. Εἰς τὰς ἀντιστοίχους ἐσχατολογικὰς ιδέας τῶν γερμανικῶν θρησκευτῶν σαφέστατα ὑπάρχει ἡ φυσικὴ βάση· ἴσως δὲ πρέπει νὰ ἀποδοθῆ μάλιστα κυρίως εἰς τὴν φυσικὴν βάσιν καὶ ἐμπλοκὴ τῶν θεῶν εἰς τὴν καταστροφὴν τοῦ κόσμου. Ἡ ἰδέα, ὅτι οἱ θεοὶ καταστρέφονται ἐξ ἐνοχῆς, ἐμφαίνει ἰδιατέραν τινὰ τάσιν πρὸς πνευματοποίησιν, ἧτις ἐστερήθη μόνον τοῦ χρόνου, ὅπως τύχη τελείας πραγματοποιήσεως.

Δ΄.

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΙΩΝ.

1.

Ὁ πρῶτος τρόπος τῆς κριτικῆς τῶν θρησκευτῶν εἶνε ὁ πρακτικός. Ἐνταῦθα ἕκαστος μετρεῖ ἀπλῶς ὅλας τὰς ἄλλας θρησκείας διὰ τῆς ἰδίας καὶ ἀποδίδει τὸν κατώτατον βαθμὸν εἰς ἐκείνας ἐξ αὐτῶν, αἵτινες διαφέρουσιν αὐτῆς κατὰ τὸ πλεῖστον. Ὅσον ὀρθὴ καὶ ἀπαραίτητος καὶ ἂν ἦνε ἡ πρακτικὴ αὕτη κρίσις ἐν τῷ θρησκευτικῷ βίῳ, τόσον ὀλιγώτερον δύναται νὰ ἀπαιτῆ τὸ ὄνομα ἐπιστημονικῆς κρίσεως. Ὁ θέλων νὰ ὀρίσῃ μέτρον τι ἐπιστημονικὸν τῆς κριτικῆς δύναται ἐν πρώτοις νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὴν διαίρεσιν τῶν θρησκευτῶν εἰς πολυδαιμονικάς, πολυθεϊστικάς καὶ μονοθεϊστικάς. Ἀπεκρούσαμεν πρότερον τὴν θεωρίαν, ὅτι τὸ πολυδαι-

μονικὸν σύμπλεγμα δύναται νὰ ὑποληφθῆ ὡς ἡ ἱστορικὴ ἀρχὴ τῆς θρησκείας καθ' ὅλου. Ὅτι δ' ὅμως αἱ τρεῖς ομάδες ἀποτελοῦσιν ἰδεώδη τινὰ σειρὰν, ἐν ἧ ὁ μονοθεϊσμός κατέχει τὴν ὑψίστην θέσιν, τοῦτο, ἐκ τῆς ἀπόψεως τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, εἶνε παντὶ δῆλον. Ἡ κρίσις αὕτη, παραβλεπομένης τῆς ἐνεργείας τῆς ἰδίας ἡμῶν θρησκείας, στηρίζεται οὐσιωδῶς ἐπὶ τινος λογικῆς ἐπισκοπήσεως τοῦ κόσμου ὅτι ὁ κόσμος εἶνε ὁμοειδές τι διατεταγμένον ὅλον, δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς θεμελιῶδες ἀξίωμα τῆς ἐξημερωμένης συνειδήσεως ἡμῶν. Ὁ θέλων ἄρα νὰ ζητήσῃ αἰτίαν τινὰ τοῦ κόσμου καθόλου πρέπει νὰ ἔχη πρὸ ὀφθαλμῶν, ὅτι αὕτη, ἐνιαίου ὄντος τοῦ κόσμου, ὀφείλει νὰ ἦνε ἐπίσης ἐνιαία, καθ' ἣν δὲ περίπτωσιν συμβαίνει νὰ ἔχη θρησκείαν, τότε βεβαίως τὸ λογικώτατον εἶνε ἐὰν οἱ ἄνθρωποι ἔχωσι σχέσιν μόνον πρὸς μίαν προσωπικῶς νοουμένην αἰτίαν τοῦ κόσμου τὴν διανοητικὴν ταύτην κρίσιν δύναται τις νὰ ἐκφράσῃ καὶ ὅταν ἀκόμη παρέρχηται ἀνεξετάστως τὸ ζήτημα τῆς ἀντικειμενικῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ.

Ὅστις τούναντιον θεωρητικῶς, τουτέστι λογικῶς σκέπεται θὰ ἐξάρῃ τὸ εἰρημένον ζήτημα κατὰ τὸ πλεῖστον. Οὗτος ἐξετάζει τὰς θρησκείας μεταφυσικῶς πρὸς τὴν οὐσίαν τῆς ἀληθείας αὐτῶν καὶ ἐκτιμᾷ ἐξ αὐτῶν ἐκείνην μᾶλλον, ἣτις καὶ μεταφυσικῶς εἶνε ἀληθεστάτη καὶ καθαρωτάτη. Τοιαύτας ἀπόψεις μετεχειρίσθη ὁ Hegel ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ «περὶ φιλοσοφίας τῆς θρησκείας»· ἡμεῖς ὅμως ὑπολαμβάνομεν μὲν τὴν ἐξέτασιν τοῦ μεταφυσικοῦ βήθους ἐν τῇ θρησκείᾳ, ὅπως ἐν παντὶ ἀνθρωπίνῳ βίῳ, ἐπίσης ὡς ἀναγκαῖον θέμα τῆς φιλοσοφίας, ἀλλὰ κατάλειπτο-

μεν αὐτὸ οὐχὶ εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας, ἀλλ' εἰς ἄλλας φιλοσοφικὰς ἐπιστήμας. Μὴ δυνάμενοι ἄρα ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τῆς θρησκείας νὰ στηρίξωμεν τὰς κρίσεις ἡμῶν ἐπὶ μεταφυσικῶν σκέψεων, δὲν ἔχομεν ἄλλο τι ἢ μόνον τὰς ἀπόψεις τῆς ἠθικῆς, ἐκ τῶν ὁποίων ὁρμώμενοι δυνάμεθα νὰ σχηματίσωμεν κρίσεις· τοῦτο δὲν εἶνε ἔλλειψις τις, καθ' ὅσον κατὰ τὴν ἡμετέραν γνώμην ἡ ὁδὸς πρὸς τὴν μεταφυσικὴν ἔρευναν ἄγει διὰ τῆς ἠθικῆς, ἐν ᾧ κατὰ τὴν ἀρχαιότεραν ἔρευναν ἡ μεταφυσικὴ ἀπετέλει τὴν ἀρχήν, ἡ δὲ ἠθικὴ τὸ τέλος.

2.

Τὸ ἀντικείμενον τῆς ὑπὸ τῆς ἠθικῆς ἐφαρμοστέας κριτικῆς δὲν εἶνε ἡ πραγματικὴ ἐξωτερικὴ καὶ ἐσωτερικὴ ἐνέργεια τῶν διαφόρων ἀνθρώπων, ἀλλ' ὅ,τι οὗτοι μεταχειρίζονται ὡς μέτρον, ὅπως κρίνωσι τὴν ἰδίαν αὐτῶν δρασίαν. Ἐπομένως ἀφίνομεν τὴν εὐσέβειαν ἐνὸς ἐκάστου εἰς τὴν κρίσιν τῆς ἰδίας αὐτοῦ θρησκευτικῆς συνειδήσεως τοῦτ' ἔστιν εἰς τὴν θρησκείαν αὐτοῦ, ὅπως αὕτη ζῆ ἐν αὐτῷ ἐν μορφῇ ἀπαιτήσεων καὶ κρίσεων. Αὐτοὺς ὅμως τοὺς τύπους τῆς θρησκείας ὑποβάλλομεν εἰς τινὰ θρησκευτικὴν κρίσιν, ἧς τὰ ἀξιώματα στηριζόμενα ἐπὶ τῆς ἠθικῆς, εἰσάγονται ἐνταῦθα ὡς ἤδη ἔτοιμα.

Ἄπασαι αἱ ἀπαιτήσεις καὶ κρίσεις οἵασδήποτε γενικῆς συναισθήσεως ἀνάγονται εἰς τινὰ ἐν ὠρισμένῳ ἀριθμῷ ἀνθρώπων ζῶσαν ἀντίληψιν τῶν ἀνθρωπίνων ὠρισμῶν. Αὕτη εἶνε ἀντίληψις τοῦ σχετικοῦ ὀρισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου, ὅταν,

προερχομένη ἐκ τῶν πραγματικῶν σχέσεων, λαμβάνη ὑπ' ὄψει τὰς κατωτέρας ἢ ἀνωτέρας ἀνάγκας τοῦ ἀνθρώπου καὶ καθορίζει γενικῶς τὰ μέσα πρὸς ἱκανοποίησιν αὐτῶν. Διὰ τοῦτο δὲ δύναται νὰ ὀνομασθῇ ἐπίσης ἀντίληψις ἀγαθῶν τοῦναντίον παρουσιάζεται ἀντίληψις τις τοῦ ἀπολύτου ὀρισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου ἐκεῖ ἔνθα αἱ πραγματικαὶ σχέσεις, αἱ ἀνάγκαι καὶ τὰ πρὸς ἱκανοποίησιν μέσα δὲν λαμβάνονται ὑπ' ὄψει, ἀλλὰ μόνον ὀρίζεται ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀπλῶς καὶ ἐν πάσαις ταῖς περιστάσεσιν ὀφείλει νὰ ἦνε· τὴν τοιαύτην ἀντίληψιν ὀνομάζομεν ἰδανικόν. Κατὰ τὰ ἀξιώματα τῆς ἠθικῆς ἢ ἀντίληψις τῶν ἀγαθῶν κατέχει πάντοτε κατώτερον βαθμὸν ἢ τὸ ἰδανικόν. Ἄρα πρέπει νὰ κρίνωμεν καὶ τὰς θρησκείας ἐξετάζοντες, ἂν αὗται συνίστανται κατ' ἐξοχὴν ἐξ ἀντιλήψεων τῶν ἀγαθῶν ἢ ἐξ ἰδανικῶν· τοῦτο δὲ διότι ὅτι ἀμφότερα τὰ στοιχεῖα δύνανται συγχρόνως νὰ συνυπάρχωσιν, εἶνε φανερόν ἀφ' ἑαυτοῦ. Ἡ ἐφαρμογὴ τῶν ἀξιωμάτων τούτων ἐπὶ τῶν διαφόρων θρησκειῶν γεννᾷ δυσχερῆ προβλήματα, ὧν τὴν ἀκριβῆ καὶ τελείαν λύσιν ἐπιφυλασσόμεθα νὰ ἐξετάσωμεν περαιτέρω, τοῦτο δέ, τοσοῦτο μᾶλλον, καθ' ὅσον ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ἐκάστοτε προόδου τῆς ἐμπειρικῆς ἐρεύνης τῆς θρησκείας· πρέπει νὰ εἴπωμεν ἐν πρώτοις: ὅτι κατὰ τὴν ἐπίκρισιν θρησκείας τινὸς πρέπει προηγουμένως νὰ ἦνε γνωστὴ ἢ κυρία ἰδέα αὐτῆς τόσον, ὥστε πάντα τὰ ἐξ αὐτῆς προκύψοντα νὰ ἐννοῶνται καὶ ἐξ αὐτῆς· διότι μόνον τοιοῦτοτρόπως ἔχει τις πρὸ αὐτοῦ τὴν ζῶσαν ὁλότητα, περὶ ἧς πρέπει νὰ κρίνωμεν. Προκειμένου ἄρα περὶ τῶν φρυσικῶν θρησκειῶν, πρέπει νὰ λάβῃ τις ὑπ' ὄψει ἐν πρώ-

τοῖς τὴν εἰς τὴν θεμελιώδη θεωρίαν προσληφθεῖσαν φυσικὴν βάσιν, σημαίνουσιν διὰ τὸν ἐν λόγῳ λαὸν πραγματικὴν σχέσιν, πρὸς ἣν γίνεται ἀκολουθῶς λόγος περὶ τῶν ἀνθρωπίνων ἀναγκῶν, καὶ ζητοῦνται τὰ ἀναγκαῖα πρὸς ἱκανοποίησιν μέσα. Οὕτω συλλαμβάνομεν τὴν ἰδέαν νὰ ἐννοῶμεν πάσας τὰς φυσικὰς θρησκείας μόνον ὡς ἀντιλήψεις ἀγαθῶν, ἐν αἷς ἡδύνατό τις πάλιν κατόπιν νὰ ὀρίσῃ βαθμολογικὴν τινὰ τάξιν.

Ἄφ' ἑτέρου δὲ ἡ φυσικὴ βάσις διὰ τῆς προσλήψεως αὐτῆς εἰς τὴν κυρίαν ἰδέαν ὑπέστη ἤδη πνευματοποίησιν τινὰ, ἐκδηλουμένη κατ' ἀνάγκην καὶ διὰ θείων μορφῶν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον πνευματικῶν. Ἐφ' ὅσον π. χ. πρόκειται περὶ τοῦ ἡλίου καὶ περὶ τινος ἡλιακοῦ θεοῦ, θὰ σχηματισθῆ μόνον ἀντίληψις τις ἀγαθῶν. Ἐὰν ὅμως ὁ ἐξωτερικὸς ἡλιος ὑποχωρήσῃ πρὸ τῆς πραγματικῆς προσωπικότητος τοῦ Ἀπόλλωνος, ὡς τοῦ καθαροῦ προφήτου τοῦ Διός, τότε ἐνδέχεται νὰ σχηματισθῆ ἰδανικόν τι. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ὡς ἀπόλυτος ὀρισμὸς τοῦ ἀνθρώπου δύναται νὰ θεωρηθῆ ἡ πίστις εἰς τὴν πραγματικότητα τοῦ θεοῦ τούτου, ὅστις εἶνε ἡ ἐνσάρκωσις τῆς ὑπακοῆς καὶ τῆς καθαρότητος, μεθ' οὗ συνδέεται ἀμέσως ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ βίῳ ἡ ἀπεικόνισις τῶν ἀρετῶν τούτων. Τέλος παρατηροῦμεν, ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ ἀπαντήσωμεν γενικῶς εἰς τὴν ἐρώτησιν, πόσον ἰσχυρὰ πρέπει νὰ ἦνε ἡ πνευματοποίησις, ὅπως ἦ καθόλου δυνατὸς ὁ σχηματισμὸς ἰδανικοῦ. Ἐνταῦθα πρέπει πολλῶ μᾶλλον νὰ ἐξετασθῆ ἐκάστη περίπτωσις καθ' ἑαυτήν.

Ὁ Βουδδισμὸς κατέχει καὶ ἐκ τῆς ἤδη ἐφαρμοσθείσης ἀπόψεως ἐξαιρετικὴν θέσιν. Ἐὰν ὑπολάβωμεν τὴν κοσμι-

κὴν τάξιν αὐτοῦ ὡς τινὰ μηχανισμόν, ἐν ᾧ ἄσκησις καὶ εὐνοια κατὰ φυσικὸν τρόπον ἐπενεργοῦσιν ἐπὶ τῆς παρούσης καὶ μελλούσης μακαριότητος, τότε φαίνεται ὁ Βουδδισμὸς μόνον ὡς ἀντίληψις ἀγαθῶν. Ἐν τούτοις ὑπάρχουσι καὶ σημεῖα, συνηγοροῦντα ὑπὲρ τῆς ιδέας, ὅτι ἐν αὐτῷ ὑπάρχει ιδεῶδες τι φαίνεται κινουμένη ἐν αὐτῷ ἢ πίστις εἰς τὴν ἀπόλυτον δύναμιν τοῦ ἠθικοῦ ἐπὶ παντὸς φυσικοῦ καὶ μεταφυσικοῦ, ἀλλὰ βεβαίως κατὰ ἰδιάζοντά τινὰ τρόπον, διότι δὲν σχηματίζεται ἐν αὐτῷ ἀντίστοιχός τις θεωρία περὶ τοῦ Θεοῦ. Ἐν ταῖς ἱστορικαῖς θρησκείαις, ἡ ἐπιβεβαίωσις ἰδανικῶν εἶνε ἀναμφιβόλως εὐκολωτέρα ἢ ἐν ταῖς φυσικαῖς θρησκείαις. Ἀλλ' ὅμως ἐν ταῖς πρώταις ἡ διαφορὰ τοῦ περιεχομένου τῶν ἰδανικῶν τόσῳ σπουδαίως ἐκδηλοῦται, ὥστε ἀπαιτεῖται πρὸς τοῦτο ἰδιαιτέρα ἐξέτασις ὀφείλουσα νὰ ἀσχοληθῇ καθόλου περὶ τὰ προβλήματα τῶν ὑφισταμένων διαφορῶν μεταξὺ τῶν θρησκευτικῶν ἰδανικῶν.

3.

Πρὸς ἐπίκρισιν αὐτῶν τῶν ἰδανικῶν παρέχει ἡ ἠθικὴ ἐν πρώτοις τὸν ἐξῆς κανόνα: ἰδανικόν τι εἶνε τόσῳ ὑψηλότερον καὶ τιμιώτερον, ὅσῳ μᾶλλον, ἀφ' ἐνὸς μὲν πραγματεύεται ὡς συνεχῆ ὁλότητα τὸν ὅλον ὑπὸ τὸ κράτος τῆς ἀγαθολογίας διατελοῦντα βίον, ἀφ' ἐτέρου δὲ ἀπαιτεῖ τὸν μετασχηματισμὸν αὐτοῦ εἰς μέσον διάμεσον τοῦ ἀπολύτου ὁρισμοῦ. Ἀλλαις λέξεσι πρέπει μὲν νὰ γίνηται ἱκανοποίησις καὶ θεραπεία τῶν ἀναγκῶν, οὐδαμοῦ ὅμως πρέπει νὰ ἦνε αὕτη σκοπὸς καθ' ἑαυτόν, ἀλλὰ μόνον μέσον πρὸς ἐκ-

πλήρως τῶν ἔργων, ἃ ὀφείλουσιν οἱ ἄνθρωποι νὰ πράξωσι πιστεύοντες εἰς τὸ ἰδανικόν.

Ὅσῳ περισσότερον ἰδανικόν τι ἀντιστοιχεῖ εἰς τοῦτον τὸν διπλὸν κανόνα, τόσῳ μᾶλλον παριστᾶ ἐν τῷ πραγματικῷ βίῳ ἀνάλογόν τι τῆς σχέσεως, ἣτις ὑφίσταται ἐν τῷ κράτει τῆς καθαρᾶς νοήσεως μεταξὺ τοῦ καθαροῦ νοῦ καὶ τῆς διανοίας. Ἐν τῷ κράτει τούτῳ, δηλαδή τῷ πνευματικῷ, εὐρίσκεται ἕδρα τῆς ἠθικῆς, ἐξ ἧς αὕτη κρίνει.

Οἱ κανόνες τῆς κριτικῆς τῆς ἠθικῆς λαμβάνονται ὑπὸ ὄλως γενικὴν ἔποψιν, διότι ἰσχύουσιν ἐξ ἴσου διὰ τε τὰ θρησκευτικά, νομικῶς ἠθικά, καὶ καθαρῶς ἠθικά ἰδανικά, ὅπως ὁμως ἐφαρμοσθῶσιν εἰδικώτερον εἰς ἓνα τούτων τῶν κλάδων χρήζουσιν εὐρυτέρας τινὸς ἐπεξεργασίας. Λαμβάνοντες ἤδη ὑπ' ὄψει ἀκριβέστερον τὸν διπλὸν κανόνα, παρατηροῦμεν, ὅτι δύναται τις νὰ χαρακτηρίσῃ τὰ ἠθικά ἐν στοιχειώδει μορφῇ διὰ τῶν σημείων τῆς διαταγῆς καὶ ὑπακοῆς. Ἐν ὑψηλοτέρῳ δὲ μορφῇ φανεροῦται τοῦτο ἐν τῷ ἡμετέρῳ κανόνι. Ἐνταῦθα πρόκειται περὶ τούτου, ὅτι κατώτερόν τι ὑποτάσσεται εἰς ὑψηλότερον χωρὶς νὰ βλάπτηται ὁ ὀλικὸς χαρακτήρ αὐτοῦ. Τὸ κατώτερον ὡς ὄργανον τοῦ ὑψηλοτέρου κέκτηται θετικὴν τινὰ σημασίαν μὴ ἀνήκουσαν εἰς αὐτὸ οἴκοθεν. Τὸ κατώτερον θέλομεν χαρακτηρίσει ὡς τὸ φυσικόν, ἐννοοῦμεν δὲ ὑπ' αὐτὸ τὸν τε σωματικὸν καὶ τὸν ψυχικὸν βίον τῶν ἀνθρώπων. Τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦ φυσικοῦ εἶνε, ὅτι ἅπασαι αἱ ὁρμαὶ πρὸς δρᾶσιν προέρχονται ἐκ τῆς πραγματικῆς ποιότητος τοῦ ὄντος. Πᾶσα πράξις ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ἐκάστοτε ποιότητος τοῦ ὄντος, ἰσταμένου ἐπίσης ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ πρὸς τὸ ζῆν ὄργασμοῦ. Ὅτι

πάντα ταῦτα εἶνε πολλῶ μᾶλλον ἀνεπτυγμένα καὶ πνευματικώτερα ἢ ἐν τοῖς φυτοῖς καὶ τοῖς ζώοις, τοῦτο δὲν ἀναιρεῖ τὸν θεμελιώδη χαρακτῆρα τοῦ φυσικοῦ. Πῶς λοιπὸν ἐκ τοιοῦτου ὄντος γεννῶνται τὰ κατώτερα εἶδη τοῦ καθήκοντος μετὰ τῶν σχετικῶν αὐτῶν ἐντολῶν διὰ τῆς ἀντιλήψεως τῶν ἀγαθῶν, εἴρηται ἀνωτέρω. Τοῦναντίον τὸ ἀπλῶς ὑψηλότερον, περὶ οὗ ἐνταῦθα γίνεται λόγος, ἄρχεται ἤδη νὰ ἐνεργῇ ἐν τῇ ἱστορίᾳ ὡς τις μεγάλη διηρθρωμένη ἐντολή, τουτέστιν ὡς ἰδανικόν τι. Ἡ εἰς αὐτὸ ἀνταποκρινομένη δραῖσις, τοῦτ' ἔστιν ἡ πίστις καὶ ἡ πραγματικὴ ἐκτέλεσις, δὲν πηγάζει ἐκ τοῦ ὄντος, ἀλλ' εἶνε ἐξ ἀρχῆς μέχρι τέλους μετασχηματισμὸς τοῦ ὄντος. Ἄρα συνίσταται ὁ χαρακτῆρ τοῦ ἠθικοῦ βίου ἐν τούτῳ, ὅτι τὸ φυσικὸν ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ὑπάγεται ὑπὸ τὸ κράτος ἄλλου τινὸς τύπου. Τὸ ἠθικὸν ἐν βαθυτέρα ἐννοία οὐδέποτε εἶνε ὑπερέτης, ἀλλὰ πάντοτε κύριος τοῦ φυσικοῦ, ὅστις ὅμως δὲν εἶνε ἀπόλυτος τύραννος. Πρὸς ἐφαρμογὴν τοῦ ὄντως διηρθρωμένου διττοῦ κανόνος πρέπει νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψει καὶ τοῦτο, τίνι τρόπῳ δηλαδὴ διακρίνονται τὰ θρησκευτικὰ ἰδανικὰ ἀπὸ τῶν νομικῶς ἠθικῶν καὶ πολιτικῶν. Ἐκάστη θρησκεία περιέχει ζῶσαν τινὰ ἀμοιβαίαν σχέσιν τοῦ ὑπερανθρώπου καὶ ἀνθρωπίνου. Διὰ τοῦτο δὲ γεννῶνται ἐκ τῆς θεμελιώδους θεωρίας αὐτῆς ὠρισμένοι τινὲς παραστάσεις, περὶ τῆς θείας καὶ ἀνθρωπίνης δράσεως. Ἄν καὶ κατὰ πόσον ἄρα ἰδεῶδες τι ἀνταποκρίνηται εἰς τὸν ἡμέτερον κανόνα θὰ διακρίνη τις οὐ μόνον ἐκ τῶν περὶ τῆς ἀνθρωπίνης, ἀλλὰ κυρίως ἐκ τῶν περὶ τῆς θείας δράσεως.

Μία συνεπὴς θρησκεία δύναται νὰ ἔχη περὶ τῶν ἀνθρώ-

πίνων πράξεων μόνον ἠθικὰς παραστάσεις, αἵτινες μεταφερόμεναι εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ ἀπολύτου, ἔχουσι κῦρος καὶ διὰ τὴν θεῖαν δραῖσιν. Προκειμένου ἐνταῦθα μόνον περὶ τῶν ἱστορικῶν θρησκευτῶν, εὐρίσκομεν, ὅτι ἐν αὐταῖς ἐν τῇ παραστάσει τοῦ θεοῦ οὐδὲν φυσικὸν ὑπάρχει, ἀπεναντίας δὲ τοῦτο ἀντικατέστη ὑπὸ τινος μεταφυσικοῦ. Ἐνταῦθα λοιπὸν ἀναφέεται τὸ ζήτημα εἰς ποίαν σχέσιν εὐρίσκεται τοῦτο πρὸς τὸ ἠθικόν. Ὅσῳ περισσότερον ἢ δραῖσις θεότητός τινος εἶνε ἀπλῆ συνέπεια τῆς μεταφυσικῆς αὐτῆς οὐσίας, τόσῳ μᾶλλον εἶνε ἀπλῆ ἀπόδειξις τῆς δυνάμεως, οἱ δὲ ἄνθρωποι ὀφείλουσι νὰ ἀναγνωρίσωσι τὴν ἀπόλυτον ταύτην δύναμιν. Οἱ ἠθικοὶ χαρακτῆρες τῆς θεότητος παρουσιάζονται ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ἀπλῶς ὡς προσθῆκαι τοῦ μεταφυσικοῦ. Ἐντελῶς ἄλλως ἔχει τὸ πρᾶγμα, ὅταν τὸ μεταφυσικόν, χωρὶς νὰ βλάπτηται ὁ χαρακτήρ αὐτοῦ, μεταβληθῇ εἰς μέσον διάμεσον τοῦ ἠθικοῦ. Ἐπειδὴ δὲ ὁ χαρακτήρ τούτου ἐν τῇ θεῖα σφαίρα δὲν δύναται νὰ συνίσταται εἰς τὸ διατάσσειν καὶ ὑπακούειν, πρέπει νὰ ὑποληφθῇ ὡς γενικὴ ἀπολύτως χορηγοῦσα ἀγαθότης. Ὅταν τὸ μεταφυσικὸν ὑπηρετῇ τοιαύτη τινὶ ἀγαθότητι, ἢ δὲ παράστασις τῆς ἀνθρωπίνης δρασεως μετασχηματισθῇ ἀναλόγως, ἢ θρησκεία ἀφικνεῖται τότε εἰς τὸ ὑψιστον αὐτῆς σημεῖον. Τοῦτο συμβαίνει ἐν τῇ χριστιανικῇ θρησκείᾳ*.

* Πᾶσα γλῶσσα εἰς ἑτέραν μετατιθεμένη ἀπόλλυσι τὸν ἴδιον εἰρμόν ἐκ τῆς διαφορᾶς τοῦ τόνου, τοῦ ἀριθμοῦ, τοῦ γένους, τῶν μορίων, τῆς στιγμῆς, τῶν ἐννοιῶν κλπ.— Π ρ ό κ λ ο ς.